

Şirvani Ədilli

ƏRUZ VƏZNİNİN
SADƏLƏŞDİRİLMİŞ
QƏLİBLƏRİ

"Türküstan" kitabxanası

Redaktor:

Fil. el. d., prof. Nəsir Əhmədli

Ədilli Şirvani

Əruz vəzninin sadələşdirilmiş qəlibləri. Bakı,
“Adiloğlu”-2011, 50 səh.

Kitabda əruz vəzninin yaranması, xüsusiyyətləri, türkcəmizə və folklorumuza uyğunluq məsələlərinə toxunulmuş, bu vəznin daha asan öyrənilməsi üçün Azərbaycan şeirində işlənən əruz bəhrlərinin sadələşdirilmiş qəlibləri tərtib edilmişdir. Kitab şeir vəznləri ilə maraqlanan, o cümlədən əruz vəznini öyrənmək istəyən şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“BAKİ – “ADİLOĞLU” – 2010

Əruz vəznı bizə yaddırmı?

Ədəbiyyatşünaslığımızda zaman-zaman əruz vəzninə yanlış baxış formalaşmışdır. Belə ki, əruz vəznı dilimizə və folklorumuza tamamı ilə yad bir ünsür kimi qəbul olunmuşdur. Düzdür, əruz vəznli klassik Azərbaycan şeirində dilimizin qanunlarına zidd meyllər (saitlərin süni surətdə uzadılması və əcnəbi sözlərdən həddən çox istifadə) mövcud olmuşdur, lakin, bu əruzun zəruri tələbindən daha çox bir ənənə olmuşdur.

Əruz vəzninin yaranması. Əruz vəzninin geniş nəzəri sistemini yaradan tarixə məlum ilk şəxs ərəb filoloqu Xəlil İbn Əhməd (718-792) olmuşdur. X.İ.Əhmədə qədər isə ərəb şeirində aşağıdakı inkişaf mərhələlərinin olduğu qeyd edilir (17):

- Ərəb şeirinin “səc” forması;
- Ərəb şeirinin “rəcəz” forması;
- Ərəb şeirinin erkən əruz forması (VI-VIII əsrlər).

Ərəb şeirinin qədim forması sayılan “səc” şeir formasının bu günə gəlib çatmış nümunələrindən görmək olar ki, “səc” şeirində misralar nəinki vahid ritmik quruluşa malik olmamışdır, hətta heca sayı və bölgülər də misralarda biri-birindən fərqlənmişdir. Qafiyələnmə isə bu şeir formasında mövcud olmuşdur. Ona görə də “səc”i “qafiyəli nəsr” də adlandırırlar (17).

Ərəb şeirinin “rəcəz” (buradakı “rəcəz” ifadəsi əruzun rəcəz bəhri ilə eyni mənada qəbul edilməməlidir) formasının V əsrdə artıq mövcud olduğu ehtimal edilir. “Rəcəz” formasına aid olan şeirlərdə misralarda heca sayı və bölgülər qismən uyğunlaşsa da, misraların ritmik quruluşlarının uyğunlaşması yalnız sözlərin eyni qrammatik və leksik dəyişmələri ilə əlaqədar olaraq təsadüfi xarakter daşmışdır. Yəni, vahid ritmik quruluşun misralarda gözlənilməsi qaydası olmamışdır. Bu şeir forması da “səc” kimi şifahi xalq yaradıcılığının məhsulu

(qeyri-professional, spontan forma) kimi qiymətləndirilir (17).

Ərəb şeirinin erkən əruz formasının VI əsrin əvvəllərindən VIII əsrin ortalarına (X. İ. Əhməd təliminin yaranmasına) qədər olan dövrü əhatə etdiyi qəbul edilir. Erkən əruz şeirinə aid nümunələrdə vahid ritmik quruluşun bütün misralarda (beytlərdə) gözlənilməsi qaydası müşahidə olunur. Ərəb şeirinin bu forması yazılı ədəbiyyatın müəyyən inkişafı ilə əlaqədar olaraq professional və daha yüksək səviyyəli yaradıcılıq mərhələsi kimi qəbul olunur. Belə ki, erkən əruz şeiri müəyyən filoloji biliklərə malik müəlliflər tərəfindən vahid ritmik quruluşun bütün misralarda (beytlərdə) gözlənilməsi qaydasının şeirə tətbiqi ilə formalaşmışdır. Bu dövrdə nisbətən sadə qəliblərdən (əsasən rəcəz, həzəc və rəməl qəliblərindən) istifadə edilmişdir. Bu dövrdə professional səviyyəli əruz şeiri ilə paralel olaraq şifahi xalq yaradıcılığı forması kimi “səc” və “rəcəz” şeir formaları da öz mövcudluğunu qorumuşdur (17).

X. İ. Əhməd isə əruza daha mürəkkəb və çoxsaylı qəliblər əlavə etmiş, ərəb dilinin ritmik sisteminin və əruzun geniş nəzəriyyəsini yaratmışdır ki, ondan sonrakı ərəb poeziyası məhz həmin nəzəriyyə üzərində inkişaf etmişdir.

Burada əruzun yaranması baxımından çoxsaylı suallar ortaya çıxır. Ən önəmli suallardan biri ondan ibarətdir ki, əruzun əsas xüsusiyyəti olan vahid ritmik quruluşun şeirin bütün misralarında dəqiqliklə gözlənilməsi qaydası niyə ilk dəfə məhz ərəblər tərəfindən şeirə tətbiq olunmuşdur? Əruzşünaslıqda adətən bu ərəb dilinin uyğun xüsusiyyəti (?) ilə əlaqədar olaraq bir tarixi zərurət kimi qiymətləndirilir. Lakin, bunun ərəb dilinin məhz hansı özəlliyi olduğu lazımcına araşdırılmamışdır. Əgər bu xüsusiyyət əruz qəliblərini formalaşdıran ritmik vahidlərin ərəb dilində və ərəb folklorunda mövcud

olmasıdırsa, həmin ritmik vahidlərin demək olar ki, hər biri türk dilində və türk folklorunda da mövcuddur (buna real misalları növbəti bölmələrdə görəəcəyik). Deməli, həmin qaydanın ilk dəfə türk şeirinə tətbiq olunması da nəzəri cəhətdən mümkün idi. Bəlkə də sadəcə olaraq, yazılı ədəbiyyatın və filologiyanın ərəblərdə daha tez formalaşması həmin qaydanın ilk dəfə məhz ərəb şeirinə tətbiq olunmasına zəmin yaratmışdır. Hər halda bu da bir versiyadır. Yeri gəlmişkən, ərəb ərurunun yaranmasından xeyli əvvəl oxşar qaydanın ərəb dilindən tamam fərqli dildə olan qədim yunan şeirinə də tətbiq olunduğu məlumdur (1).

İstənilən halda ərüz qəliblərində dövrü təkrarlanan ritmlər dilimizdə və folklorumuzda varsa və hətta bu ritmlər xalq musiqimizin əsasında dayanırsa, təkcə bu fakt ərurun bizə yad olmadığını deməyə əsas verir.

Əruz vəznini və türk dili. Öncə, ərüz vəzninin türk dilinin fonetikasına nə dərəcədə uyğun olmasını nəzərdən keçirək. Ümumiyyətlə, ərüz nədir? Əruz uzun və qısa hecaların müəyyən kombinasiyalarda gözəl oxunuş ritmi yaradan ardıcılığının (əsasən dövrü) bütün misralarda (beytlərdə) dəqiqliklə gözlənilməsi ilə müəyyən olunan şeir vəznidir. Bəs uzun və qısa hecalar nə ilə müəyyən olunur? Qısa hecalara saiti uzanmayan açıq hecalar, uzun hecalara isə qapalı hecalar və saiti uzanan açıq hecalar aiddir. Əruz qəliblərinin bir qisminə uzun hecaların sayı qısa hecaların sayına təqribən bərabər olduğu halda, bir qisminə uzun hecalar çoxluq təşkil edir (üç dəfəyə qədər), az bir qisminə isə qısa hecalar çoxluq təşkil edir. Əsl türk sözlərində uzanan sait olmadığından uzun hecalar yalnız qapalı hecalar vasitəsiylə düzəlir. Qapalı və açıq hecaların sayları isə türkcəmizdə təqribən biri-birinə bərabərdir. Buradan görünür ki, dilimiz bütövlükdə ərüza yox, uzun hecaları çox olan ərüz qəliblərinə münasibətdə uzun hecaların

“çatışmazlığı” ilə seçilir. Belə olan halda ilk baxışdan demək olar ki, uzun hecaları çox olan əruz qəliblərində bu hecaların yerini doldurmaq üçün şairlər məcburi olaraq ərəb və fars sözlərindən istifadə edərək və türk sözlərindəki saitləri süni surətdə uzadaraq dilimizə yad ünsürlər gətiriblər. Lakin, bu fikri də birmənalı qəbul edib, belə əruz qəliblərini dilimizə yad hesab etməyə tələsməyək.

Birincisi, nəzərə almaq lazımdır ki, türk sözlərində sonuncu hecanın saitinin uzadılması şeirdə normal səslənir, çünki, bu hal hətta danışıda da baş verir, yəni, əslində şifahi nitqimizin fonetikasına o qədər də zidd deyil. **Türkcəmizdəki qapalı hecalar və sözlərin sonuncu saitinin uzadılması isə əruz qəliblərindəki uzun hecaların yerini doldurmağa demək olar ki, kifayət edir. Yəni, əruzda dilimizin fonetikasına zidd olaraq saitlərin sözün əvvəl və orta hecalarında süni uzadılmasına yol verməmək də mümkündür.**

İkincisi, saitlərin məcburi uzadılması (hətta sözün orta hecalarında) türk dilinin doğma vəznə hesab olunan heca vəznində də baş verir. Heca vəznində uzun və qısa hecaların dəyişməz ardıcılığı olmasa da, onların (uzun və qısa hecaların) sayının təqribi bərabərliyi – balans tələb olunur (amma nədənsə elmdə bu amilə diqqət yetirilmir). Əks halda şeir deyilişi pozular və danışığından fərqlənməzdi. Yəni, məsələn, heca vəznində olan misranın bütün hecalarını uzun və ya qısa hecalardan ibarət təsəvvür etmək mümkün deyil. Bəs misrada uzun hecalar azlıq təşkil etdiyi halda heca vəznindəki bu balans necə təmin edilir? Burada da əruz vəznində olduğu kimi uzun hecaların yerini ərəb sözlərindəki uzun hecalar və ya türk sözlərində saitlərin məcburi uzadılması doldurur. Məsələn, təmiz türkcəmizdə olan xalq bəyətindən “Bağa girdim üzümə” misrasını götürək. Bu misradakı 7 hecadan 2-si (“gir” və “dim”) uzun (əslində

“dim” hecasındaki “m” samiti “üzümə” sözü ilə birləşdikdə cəmi bir uzun heca (“gir”) qalır, digər 5-i isə qısadır. Ona görə də təqribi bərabərliyin təmin olunması üçün (fərqin minimuma enməsi üçün) şeir deyilişində “bağa” sözündəki sonuncu saitin (“a”) və “üzümə” sözündəki ikinci hecanın saitinin (“ü”) məcburi uzanması baş verir. Burada hətta “üzümə” sözünün misrada yerini necə dəyişdirsək də uzanmanın son hecaya salınması mümkün olmur və şifahi nitqimizin fonetikasına zidd olaraq bu sözdə ortadakı sait uzadılır. Bu cür hallar heca vəznində kifayət qədər baş verir, bununla belə, heca vəzninin dilimizin qaydalarını pozduğunu indiyə qədər heç kim deməyib və bu kimi hallar tam normal qəbul olunur. Lakin, belə halların əruzda baş verdiyini müşahidə etdikdə əruz dilimizə yad hesab edirlər. Halbuki, əruzda heca vəznindən fərqli olaraq bu kimi sözləri misranın elə yerinə salmaq olar ki, saitlərin sözün əvvəl və ya ortasında məcburi uzanması baş verməz.

Qeyd etdiyimiz misalda çox maraqlı bir fakta diqqət yetirək. “Bağa girdim üzümə” misrası təsadüfən əruz vəzninin rəməl-10 (Fə’i**l**Atün fə’**i**lün) qəlibinə də tam uyğun gəlir və misranı bu qəlibdə oxuduqda bir və ya iki sait uzana bilər. Belə ki, “girdim” sözündəki “m” samitini “üzümə” sözü ilə birləşdirdikdə hər iki sözdəki son saitlər, birləşdirmədikdə isə yalnız “üzümə” sözündəki son sait uzanır. Göründüyü kimi, hər iki halda məhz sözün sonuncu hecasında olan sait uzanır ki, bu da danışığ dilimizin fonetikasına o qədər də zidd deyil. Halbuki, bu heca vəznində mümkün olmamışdı. Yəni, eyni misranı heca vəznində oxuduqda dilimizin qaydaları pozulduğu halda, əruz vəznində oxuduqda pozulmur. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, **əruz heç də dilimizə yad vəzn deyil və əslində türkcədə əruz yaratdıqda saitləri sözün əvvəl və ya ortasında süni surətdə uzatmağa yol verməmək də mümkündür**, çünki, öncə qeyd etdiyimiz

kimi ərüzda uzun hecaların yerini doldurmaq üçün qapalı hecalar və sözlərin sonuncu saitinin uzadılması kifayət edir.

Bundan başqa, ərüzda uzun heca problemini türkcəyə uyğun (uzun hecaları həddən çox olmayan) qəliblərdən istifadə etmək və dilimizə uyğun yeni qəliblər yaratmaq yolu ilə də həll etmək olar.

Bəs klassik ədəbiyyatımızda, zəruri deyildisə, dilimizin fonetikasına zidd bu ənənələrin (saitlərin türk sözlərinin əvvəl və orta hecalarında uzadılması və əcnəbi sözlərdən həddən çox istifadə) yaranması nə ilə əlaqədar olmuşdur? Bunu onunla izah etmək olar ki, heca vəznindən fərqli olaraq ərüzda dəyişməz ritmik ardıcılıq zəruri şərt kimi qəbul olunduğundan ərüz vəznində şeir yazmaq imkanları heca vəzni ilə müqayisədə məhduddur. Bu dildən asılı olmayaraq belədir və istənilən halda ərüzda qısa hecaları süni surətdə uzatmaq və ya əksinə, uzun hecaları süni surətdə qısaltmaq, həmçinin, əcnəbi sözlərdən istifadə etmək həmin məhdudiyəti müəyyən qədər aradan qaldırır və şeir yazmaq imkanlarını genişləndirir. Bəzən isə türk sözlərində saitin uzadılması (məs., “qara”ya “qarə”, “yara”ya “yarə” və s. deyilməsi) həmin sözləri bir çox əcnəbi sözlərlə (məs., çarə, işarə və s.) qafiyələndirmək üçün edilmişdir (bu heca vəznində də ola bilər). Aydın ki, ərüzda “qara”, “yara”, “ara” və s. bu kimi türk sözlərini misranın elə yerinə salmaq olar ki, saitlərdə heç bir məcburi uzanma baş verməz. Məsələn:

Öyünmə çox gözəlim, çox da gözlərin qaradır,
Təbiətin işidir, gündə min gözəl yaradır!

Ə. Vahid

Müctəs-2 qəlibində yazılmış bu beytdə “təbiət” sözündən başqa bütün sözlər təmiz türk sözləridir və bu sözlərdə heç bir sait uzadılmamışdır.

Bu gün də əruzda türkcəmizə yad ünsürlərə mümkün qədər az yol verilməlidir, hətta buna yol vermək əruzda şeir yazmaq imkanlarını genişləndirsə belə. Sevindirici haldır ki, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında əruz vəznində olan şeirlərdə dilimizə yad ünsürlərə az yol verilir və əsasən təmiz türkcədə yazılır. Təmiz türkcəmizdə olan əruz isə daha gözəl səslənir.

Ərüzün dilimizə yad olmadığını təsdiq edən amillərdən biri də dilimizdə rast gəldiyimiz bir çox ünsürlərin ənənəvi əruz ritmlərinə uyğun olmasıdır. Məsələn, dilimizdə müəyyən səsləri ifadə edən “*tappa-tarap*” “*tappa-tap*” , “*tarappa-tarap*”, “*şaqqa-şaraq*”, “*şaqqa-şaq*”, “*şaraqqa-şaraq*” və s. kimi xeyli söz var. Bu ifadələrin ritmi (yəni, orada olan uzun və qısa hecaların ardıcılıq forması) geniş yayılmış bir çox əruz təfilələrinin (müftə’ilün, fA’ilün, müfA’ələtün) və ya onların elementlərinin müəyyən birləşmələrinin (...İlü məfA..., ...tün fəilA...) ritminə tam uyğundur. Demək olar ki, bütün əruz qəliblərini xalq dilində işlənən bu cür ifadələrlə düzəltmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, görkəmli əruzşünasımız Əkrəm Cəfər ərüzün öyrənilməsində çoxsaylı lazımsız terminlərdən imtina etmək ideyası ilə çıxış etmiş və əruz qəliblərinin cəmi 6 ünsür (*dil, qələm, pərdə, nü, nüvə və can*) vasitəsi ilə ifadəsini vermişdir (1).

Bəs əruz hansı dillərə uyğun deyil? Bir çox dillərdə (rus, ingilis və s.) ardıcıl iki və daha çox samitlə başlayan hecalara malik sözlər (məs., “справедливость”, “square” və s.) vardır ki, bu sözlərin ritmik cəhətdən aydın heca bölgüsü yoxdur və onları əruz qəliblərinə oturtmaq mümkün deyil. Əruz ilk növbədə belə dillərə yaddır.

Əruz vəzni və Azərbaycan xalq musiqisi. Öncə onu qeyd edək ki, xalq musiqimizdə ritm məsələləri az araşdırılmışdır. Xalq musiqimiz haqqında yazılan əksər kitablarda ritm məsələlərinə çox az yer ayrılır. Xalq musiqimizin ritmləri ilə əruz ritmləri arasında olan

yaxınlığa isə ümumiyyətlə toxunulmur. Bəlkə də bu musiqişünasların çoxunun əruz vəznini bilməməsindən irəli gəlir. Halbuki, əruzü öyrənmək musiqi nəzəriyyəsini öyrənməkdən qat-qat asandır. Folklorumuzdakı ritmlərlə əruz qəliblərinin yaxınlığı məsələsinə qismən gənc tədqiqatçı Aytac Rəhimovanın kitabında (4) toxunulmuşdur. Bu kitabda bəzi əruz qəliblərindəki ritmlərin notlarla yazılışı verilmiş və onların meyxana və xalq şeiri nümunələrindəki ritmlərə yaxınlığı göstərilmişdir. Lakin, yanlış olaraq bu yaxınlıq “əruzun təsiri” kimi qiymətləndirilmişdir. Əslində isə, bu ünsürləri əruzdan xəbərsiz xalq özü yaratmışdır. Kitabda xalq musiqimizin digər ünsürləri olan xalq mahnıları, aşığı havaları və oyun havalarındakı ritmlərin əruz ritmlərinə yaxınlığı məsələsinə isə toxunulmamışdır.

Bildiyimiz kimi xalq musiqimizin 4 böyük qolu var: *Muğam, aşığı musiqisi, xalq mahnıları və oyun havaları*. Muğamın şeir mətni həm heca, həm də əruz vəznində olduğu halda, aşığı musiqisi və xalq mahnılarının şeir mətni yalnız heca vəznində olur. (Oyun havaları isə yalnız instrumental musiqidir, yəni sözləri yoxdur). Təəssüflər olsun ki, bu amili əksər musiqişünaslar və filoloqlar düzgün qiymətləndirməyərək aşağıdakı **yanlış nəticələrə** gəlirlər:

1. *Əruz vəzni xalq musiqimizə yaddır, çünki, aşığı havalarının və xalq mahnılarının şeir mətni heca vəznindədir.*

2. *Muğam da bizə gəlmə sənətdir, çünki, muğam musiqisi bizə yad olan əruz üzərində qurulub.*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şeirə tətbiq olunan dəqiq əruz qaydaları xalq yaradıcılığının yox, fərdi yaradıcılığın məhsuludur və onsuz da heç bir xalqın şifahi yaradıcılığında əruzdakı ritmik dəqiqlikdə şeir ölçüsü ola bilməz. Yəni, əruz sistemindəki dəqiqlik onsuz da şifahi xalq yaradıcılığına xas deyil. Ona görə də, aşığı hava-

larının və xalq mahnılarının xalq şeiri formalarına əsaslanan mətninin heca vəznində olması tam normaldır və bu əruz vəzninin bizə yad olmasını deməyə əsas vermir. Əruz vəzninin hansısa xalqın musiqisinə yad olub-olmamasını isə, bu vəznin qeyri-dəqiq də olsa müəyyən elementlərinin həmin xalqın musiqisində olub-olmaması ilə müəyyən etmək olar. Xalq musiqimizin ritmik əsasları məsələsinə ayrı-ayrı kitablarda (4, 5, 7, 10, 11, 14, və s.) toxunulmuşdur. Xalq musiqimizin bu tədqiqatlarda qeyd olunan əsas ritmik vahidləri ənənəvi əruz təfilələrinə (*müftə'ilün, məfA'ilün* və s.) uyğundur.

Ümumiyyətlə, xalq musiqimizin ritmləri ilə əruz qəlibləri arasındakı yaxınlığı praktiki olaraq da görmək o qədər də çətin deyil. Aşıq havaları, xalq mahnıları və oyun havalarının ən orijinal nümunələrinə diqqət yetirsək, əruz vəznində olan müəyyən elementləri həmin nümunələrdə görmək olar. Məsələn, aşıq havalarından “Yanıq Kərəmi”, “Kərəm Gözəlləməsi”, “Ovşarı” və b. havaların, oyun havalarından “Tərəkəmə”, Vağzalı” və b. havaların əsas parçalarının ritmik quruluşu, həmçinin nağara ritmlərindən “Qaytağı”, “Üç badam bir qoz” ritmlərinin quruluşu səri-2 qəlibinə (*Müftə'ilün müftə'ilün*) uyğundur. Aşıq havalarından “Dübeyti” və b. havaların (instrumental variantının) ritmik quruluşu rəməl-9 qəlibinə (*Fə'ilAtün fə'ilAtün*) uyğundur. Hətta aşıq havalarının ritmik quruluşu ilə əruz qəlibləri arasındakı yaxınlığı hiss edən bəzi saz ifaçıları son vaxtlar aşıq havaları üstündə əruz vəznində olan qəzəllər də oxuyurlar. Məsələn, “Gəraylı” aşıq havası üstündə M.Füzulinin “Usanmazmı” qəzəlinin oxunduğunun və burada gözəl söz-musiqi vəhdətinin şahidi olmuşuq. Doğrudan da “Gəraylı” aşıq havasının ritmik quruluşu (*Fə'ilAtün fA'il fA'il*) ilə qeyd olunan qəzəlin ritmik quruluşu (*MəfA'İlün məfA'İlün*) arasında tam eynilik olmasa da yaxınlıq var.

“Bəri bax” xalq mahnısının ritmik quruluşunun mün-sərih-1 qəlibinə tam uyğunluğunu görə bilərik:

Pəncərədən daş gəlir ay bəri bax, bəri bax
Müftə'ilün fA'ilün müftə'ilün fA'ilün

“Ay gedən oğlan” xalq mahnısının aşağıdakı parçasının ritmik quruluşu səri-1 qəlibinə tamamı ilə uyğundur:

Ay gedən oğlan hil olum boynuna
Müftə'ilün müftə'ilün fA'ilün

Bu misalların sayını artırmaq da olar. Bəzən bunları da, yeni folklorumuzda əruza yaxın nə varsa hamısını yanlış olaraq, sonradan “əruzun təsiri” nəticəsində yarandığını iddia edirlər (4). Əslində isə, bu belə deyil. Birincisi, bu orijinal folklor nümunələrinin çoxunun yaranma tarixi əruzun yaranma tarixindən qədimdir. Digər tərəfdən, ərəb müəlliflərinin yaratdığı və əsasən elitar dairədə işlədilən, öyrənilməsi də çətin olan ritmik sistemin folklorumuza bu qədər güclü təsir etməsi o qədər də ağılabatan deyil. Hər halda, **dilimizdəki və xalq musiqimizdəki bu ritmləri əruzdan xəbərsiz xalqımız özü yaratmışdır.**

Muğam musiqisinin “əruz üzərində qurulması” mə-sələsinə gəldikdə, **birincisi**, onu qeyd edək ki, muğamın yaranma tarixi əruzun yaranma tarixindən çox-çox qədimdir (15) və muğam şifahi ənənəli professional musiqi kimi yalnız əruzla məhdudlaşan ritmik sistemə sığacaq sənət deyil. Əruz vəznə muğama sonradan bir ənənə kimi daxil olmuşdur.

İkincisi – muğamda əruz vəznində olan şeirlər təs-niflər istisna olmaqla, bəhrsiz (qeyri-ritmik) musiqiylə oxunur (6). Ritmsiz musiqinin isə əruzla yaxınlığından

söhbət gedə bilməz. Çünki, əruz yalnız ritmlə müəyyən olunur (ritmik hadisədir). Ritmsiz vakal muğam musiqisində ritmik cəhətdən şeir musiqiyə yox, musiqi şeirə tabe olduğundan eyni muğamda müxtəlif əruz bəhrlərində, həmçinin heca vəznində olan şeirlər oxuna bilir. Yəni, bəhrsiz musiqidə şeir vəznindən istifadə baxımından sərbəstlik var. Çünki, bəhrsiz musiqi üzərində hansı sözlər oxunsa, musiqi həmin sözlərin ritminə tabe olur. Deməli, muğam musiqisinin “əruz üzərində” qurulduğunu demək tamamı ilə yanlışdır. Onu da qeyd edək ki, müasir xanəndələrin çoxu əruzunu yaxşı bilmədiklərindən oxuyarkən əruz qaydalarını pozurlar, amma muğam mağamlığında qalır.

Mətni əruz vəznində olan təsniflərə gəldikdə, bu təsniflər məhz əruz vəznində olan şeirlərə sonradan bəstələnmişdir. Digər ritmik muğam nümunələri (digər təsniflər, diringilər və s.) isə xalq mahnıları, aşıq havaları və oyun havalarına yaxın olduğundan, həmin muğam nümunələrində də əruz ritmlərinə yaxın ritmlərə rast gəlmək olar.

Bir sözlə desək, muğam əruz demək deyil, sadəcə, əruz gözəl ahəngə, ritmə malik olduğundan, həmçinin “elitar vəzn” hesab edildiyindən muğamda ondan istifadə bir ənənəyə çevrilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, əruz qəliblərinə məxsus ritmik vahidlər (xüsusən mütəfA'ilün, müfA'ilAtün, müftə'ilAtün kimi beşliklər) müasir Türkiyə estradasının sözləri və musiqisində geniş yer tutur. Halbuki, müasir ərəb mahnılarında əruz ritmlərinə o qədər də rast gəlmirik.

Əruz vəzni və meyxana. Folklorumuzun unikal nümunələrindən olan meyxanaya da zaman-zaman yanlış baxış formalaşmışdır. Belə ki, meyxanayı da yanlış olaraq birbaşa əruzla bağlayırlar. Düzdür, meyxanada da digər folklor nümunələrində olduğu kimi əruzda məxsus ritmik elementlər var, lakin, bu elementləri “əruzdan

keçmə” hesab etmək və ya buna görə meyxananın əruzdan yarandığını demək düzgün deyil, bu ritmik elementləri əruzdan asılı olmayaraq xalq özü yaratmışdır. Çünki, birincisi, bu gün “meyxana” adı ilə tanınan ritmik musiqilə bədahətən söz demə (bu aşiq sənətində də var) sənətinin tarixi əruzun yaranma tarixindən xeyli qədimdir. Digər tərəfdən, məlumdur ki, klassik meyxananın şeir forması misrası 4-4-3 bölgüsündə olan qoşma, bəzən də 4-4 bölgülü gəraylıdır. Bu şeir formaları isə türk xalq yaradıcılığının məhsuludur. Meyxananın qeyd olunan bölgülərdə özünə məxsus ritmi və musiqisi (bu musiqi bəzi ritmik aşiq havalarının musiqisinə yaxındır) var. Əruz vəzninin səri-1 (*müftə'ilün müftə'ilün fA'ilün*) və səri-2 (*müftə'ilün müftə'ilün*) qəlibləri də 4-4-3 və 4-4 bölgülərində olduğundan, həmin bölgülərdə ritmlə deyilən meyxana (həmçinin, bəzi ritmik aşiq havaları: “Cəlili”, “Şəşəngi”, “Müxəmməs” və s.) səri bəhrinə oxşayır, lakin səri bəhri demək deyil. Fərq ondan ibarətdir ki, meyxanada (həmçinin, həmin aşiq havalarında oxunan şeirlərdə) uzun və qısa hecaların misradakı ardıcılıq formulu əruzdakı kimi dəyişməz yox, sərbəstdir və bu sərbəstlik hətta musiqinin (meyxanada və aşiq havalarında) də ritmlərinə təsirsiz ötürür.

Meyxanada sözlər bölgülərdə “parçalana” bilər. Bəzən meyxananın məhz bu xüsusiyyətinə görə onun əruza əsaslandığını deyirlər. Əslində isə, bu düzgün nəticə deyil. Belə ki, heca vəznində sözlərin bölgülərdə parçalanmaması qaydası əsasən şeirin deyilişi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Şeir ritmik musiqi ilə oxunduqda bölgü və ritm cəhətdən əsasən musiqiyə tabe olur və ümumiyyətlə şeirin deyiliş bölgülərinin əhəmiyyəti itir. Sözlərin musiqi bölgülərində parçalanması isə normal haldır. Yəni, əgər musiqi bölgüləri heca vəzninin bölgülərindən fərqlənsə, sözlər musiqinin bölgülərində parçalanır və bu heç də xəta sayılmır. Məsələn, 4-4-3 bölgüsündə olan ritmik aşiq

havaları (“Cəlili”, “Şərili” və s.) üstündə 6-5 bölgülü şeirlər də oxuna və sözlər musiqinin bölgülərində parçalana bilər.

Bəzən elə xalq mahnılarına (“Qaragilə”, “Gəl, gəl, gözəl yar” və s.) rast gəlirik ki, onların sözlərini musiqisiz, şeir kimi dedikdə heç bir şeir ölçüsünə uyğun gəlmir. Həmçinin, elə aşiq şeiri nümunələrinə rast gəlirik ki, misraların bölgüləri biri-birindən fərqlənir və ya sözlər bölgülərdə parçalanır. Bu onunla əlaqədardır ki, həmin xalq mahnılarının və aşiq şeirinin sözləri musiqi üstündə, yalnız musiqi ilə oxunmaq üçün yaranmışdır. Meyxana da ritmik musiqi ilə deyildiyindən orada sözlərin bölgülərdə parçalanması normaldır və bunu əruzla əlaqələndirmək olmaz.

Onu da qeyd edək ki, heca vəzninin 7 (4-3) və 8 (4-4) hecalı nümunələrində sözlərin bölgülərdə parçalanması nəinki musiqi ilə oxunduqda, hətta şeir deyilişində də tam normaldır.

O ki qaldı meyxanada əruz qəliblərindən istifadə olunmasına, bu sonradan bir ənənə kimi meydana çıxmışdır. Burada isə, təbiidir ki, əruzun tələblərinin dəqiqliklə gözlənilməsi mümkün deyil, çünki, şifahi sənətdir. Fikrimizcə, bədahətən deyilən meyxanada çətin əruz qəliblərindən istifadəyə çox yer vermək lazım deyil, çünki, bu zaman mənalı söz demək imkanı bir az da məhdudlaşır. Meyxananın inkişafında isə əsas məsələ formal amil olan vəzn yox, mənalı söz demək olmalıdır.

Bəzi əruz qəliblərindən qeyri-dəqiq istifadəyə aşiq şeirində də rast gəlirik. Əsasən rəməl-6 qəlibi üzərində yazılmış 15 hecalı həmin aşiq şeirlərində (divani, müxəmməs və s.) də meyxanada olduğu kimi ritmik ardıcılıq dəqiqliklə gözlənilmir, yəni, yarı əruz, yarı heca vəznində olur. Məsələn:

Yatmayıb sübhə qədər çəkirəm nalə, hardasan
Salıbdır eşqin mənə sonam, mələlə hardasan...

Və ya:

Dolanıb bu aləmi başqa diyar axtarıram,
Deməyə dərdlərimi yoxdur dildar, axtarıram,
İçmişəm badəsini bu çərxi dönmüş fələyin,
Olubdur dünya mənim başıma dar axtarıram.

M. Daşqın

Lakin təmiz əruzda yazmış aşuqlarımız (Qurbani, aşiq Valeh, aşiq Ələsgər və s.) da olmuşdur.

Təqdirəlayiq haldır ki, son vaxtlar klassik janrlarda (qəzəl, müxəmməs və s.) şeirlər yazan gənc meyxanaçıların əksəriyyəti onu təmiz əruzda yazırlar. Əvvəllər isə, əksər meyxanaçılar yazdıqları şeirləri də əruz üstündə dedikləri bədahətən meyxanalarda olduğu kimi qeyri-dəqiq vəzndə (yarı əruz, yarı heca vəznində) yazırdılar.

Əruz vəznə və rep. Bəzən repi səhvən “Bəhri-təvil”lə eyniləşdirirlər. Düzdür, ardıcıl, fasiləsiz deyilməsi baxımında onlar arasında oxşarlıq var, amma ritmik quruluş, yəni, uzun və qısa hecaların ardıcillıq forması fərqlidir. Bildiyimiz kimi, “Bəhri-təvil”in (“Sonsuz dərya”) ritmik quruluşu “Fə’ilAtün” təfiləsinin ardıcıl təkrarından ibarətdir, qafiyələnmə isə daxili olmaqla sərbəstdir. Bu bir növ əruz vəznində olan sərbəst şeirdir. Bəhri-təvil Azərbaycan ədəbiyyatında meydana çıxmışdır. Təfiləyə nəzər salsaq görərik ki, uzun və qısa hecaların sayı bir-birinə bərabərdir. Repdə isə qısa hecaların çoxluq (3-5 dəfə və daha çox) təşkil etməsi tələb olunur və eyni zamanda uzun və qısa hecaların dəyişməz ardıcillıq formulu yoxdur. Göründüyü kimi repi “Bəhri-təvil”lə eyniləşdirmək doğru deyil.

Yeri gəlmişkən, onu qeyd edək ki, repdə əruzdakının əksinə olaraq qısa hecaların çoxluğu tələb olunduğu halda, qərībədir ki, repçilər rep deyərəkən saıtləri türk sözlərinin əvvəl və ya orta hecalarında süni surətdə uzadırlar. Bu isə çox anormal səslənir. Bu hal yəqin ki, repçilərin rusdilli olmasından irəli gəlir. Belə ki, rus dilində vurğulu açıq hecalarda hamişə sait uzadılır. Türkcəmizdə isə, vurğulu açıq hecada belə sait uzanmır. Rusdilli repçilər isə, bu zaman məhz rus fonetikasının qaydalarından çıxma bilmirlər və türk sözlərində də vurğulu açıq hecalarda (hətta bəzən “məni”, “səni” kimi sözlərin əvvəlində gələn vurğusuz açıq hecalarda) saıtləri uzadırlar. Bu hala rusdillilərin şifahi nitqində də hamişə rast gəlirik.

Əruz vəznı və Azərbaycan bəstəkarlığı. Azərbaycan bəstəkarlarının əruz vəznində olan şeirlərə bəstələdikləri musiqilər kifayət qədər çoxdur. Dahi bəstəkarımız Ü. Hacıbəylinin “Sənsiz” və “Sevgili canan” romansları, həmçinin, “Leyli və Məcnun”, “O olmasın, bu olsun” və b. operalarında bir çox parçalar birbaşa əruz şeirinə bəstələnmiş, əruz ritmləri üzərində olan musiqilərdir. Həmçinin, görkəmli bəstəkarımız Süleyman Ələsgərovun M. Füzulinin “Pəmbeyi dağı cünun içrə nihandır bədənım” qəzəlinə bəstələdiyi romans, “Gözlə məni” və b. əsərləri əruz qəlibləri üstündə bəstələnmişdir. Bu misalların sayını artırmaq da olar.

Bundan başqa, muğam dəstgahlarında oxunan bir çox təsniflər də məhz əruz vəznində olan şeirlərə (əsasən qəzəllərə) ustad xanəndələr tərəfindən bəstələnmiş mahnılardır ki, onlar da tamamı ilə əruz ritmləri üzərindədir. Məsələn, “Gülşəndə fəda eylər ikən bülbülüşeyda” şeirinə bəstələnmiş şur təsnifi, M. Füzulinin “Usanmazmı” qəzəli üstündə oxunan segah təsnifi və s.

Beləliklə, əruz vəzninin dilimizə və folklorumuza uyğun olması, bu vəznin bizə doğma olduğunu deməyə əsas verir. Deməli, bu vəzn şeirimizdə yaşadılmalı,

dilimizin qanunlarına və musiqimizə uyğun olaraq inkişaf etdirilməlidir.

X. İ. Əhməd sisteminin öyrənilməsinin çətinliyi nədədir?

Xəlil İbn Əhməd ərəbcə “fə’ələ” feilindən yaranan müxtəlif ifadələri (FA’ilAtün, MəfA’İlün, Müftə’ilün və s.) “təfilələr” kimi qəbul etmiş və bu təfilələr vasitəsiylə əruz vəzninin müxtəlif qəliblərini yaratmışdır. O, yarandığı əsli təfilələrdən asılı olaraq qəlibləri bəhrlərdə qruplaşdırmışdır. X. İ. Əhməd əruz vəzninin 15 bəhrini müəyyən etmişdir. Azərbaycan şeirində əruzun 12 bəhrindən və yüzlərlə qəlibindən istifadə edilir. Həmin qəliblərdən bir çoxu X. İ. Əhməddən sonra yaradılmışdır. Həmçinin, Azərbaycan əruzunda “Bəhri-təvil” (“Sonsuz dərya”) adlanan sərbəst şeir forması yaranmışdır. Fikrimizcə, X.İ.Əhmədin əruz vəznini bəhrlərə ayırması ritmik quruluşdan daha çox formal amillərə əsaslanmışdır. Yeni, əruz vəznində elə qəliblərə rast gəlirik ki, həmin qəliblər başqa bəhrdən olan qəliblərə eyni bəhrdən olanlardan ritmik cəhətdən daha yaxındır, baxmayaraq ki, eyni bəhrin qəlibləri eyni əsli təfilələrdən yaranmışdır. Bu əruzun öyrənilməsinə çətinləşdirən cəhətlərdəndir.

Əruz vəzni əsasən iki ünsür – **uzun və qısa heca** ilə müəyyən olunduğu halda, X. İ. Əhməd çoxsaylı (60-dan çox) təfilələrdən istifadə etmiş, bu təfilələrin “yaranması” ilə bağlı müxtəlif lazımsız anlayış və terminlər (“zihaf”lar, “əslil” və “törəmə” təfilələr və s.) müəyyən etmişdir. Bütün bunlar isə əslində o qədər də qəliz və mürəkkəb olmayan əruz sisteminin öyrənilməsinə süni surətdə çətinləşdirmişdir. Görkəmli əruzşünasımız Əkrəm Cəfər də bu cəhəti xüsusi qeyd etmişdir (1).

X. İ. Əhməd təfilələrində uzun heca iki formada – həm qapalı heca kimi (məsələn, “tün”, “lün” və s.), həm də saiti uzadılan (əlifbamızda böyük hərflə və bəzi hallarda apastrofla yazılan) açıq heca (məsələn, “fA”, “lA”, bəzən fə’ və s.) ilə ifadə olunur. Halbuki, onu bir formada da ifadə etmək olardı. Bu da əruzun öyrənilməsinə çətinləşdirən amillərdəndir. Burada təbii ki, ərəb fonetikasının və əlifbasının da təsiri olmuşdur.

Əruzun öyrənilməsinə çətinləşdirən amillərdən biri də əruz misralarında guya heca sayının əhəmiyyətsiz olması fikrinin tez-tez səslənməsidir ki, bu da vəzni öyrənmək istəyənlərin fikrini azdırır. Əruz misralarında heca sayının əhəmiyyətsiz olması fikri başqa dillər (ərəb, fars və s.) üçün bəlkə də məqbul ola bilər. Lakin, həmin fikri Azərbaycan əruzunu üçün də təkrarlamaq qətiyyəən doğru deyil. Çünki, dilimizin fonetikasi həmin dillərindən fərqlidir. **Azərbaycan əruzunda misradakı hecaların sayının əhəmiyyəti var və həmin hecaların sayı ümumi halda bütün misralarda bərabər olur.** Yalnız xüsusi hallarda hansısa misradakı heca sayı fərqli (əsasən az) ola bilər. Həmin xüsusi hallar aşağıdakılardır:

1. Bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərdə (məsələn, *eşq*, *zövq*, *lütf*, *aşkar* və s.) bir uzun hecanın, əruz qəlibindəki iki heca (bir uzun və bir qısa) yerində işləndiyi hallar. Azərbaycan əruzunda bu halda həmin sözlərin sonuna hərflə yazılmayan sait səs (“i”, “ü” və s.) artırılır. Məsələn: *eşq*–“*eşqi*”, *zövq* – “*zövqü*”, *aşkar*–“*aşkari*” və s. Unutmaq lazım deyil ki, bu hal heca vəznində də baş verə bilər. Məsələn, heca vəznində olan “*Eşqdir mehrabı uca göylərin*” misrasında birinci söz “*eşqidir*” kimi dələffüs olunur və heca sayı 11-ə bərabərləşdirilir. Əruz və heca vəznlərində sözlərdəki bu cür hecaları elə bir heca yerində də işlətmək mümkün olduğundan bu xüsusi hala mümkün qədər şəirdə yer verməmək məqsədəuyğundur. Çünki, bu hal dilimizin qanunlarına uyğun deyil.

2. Ardıcıl gələn iki uzun hecanın əruz qəliblərindəki üç heca (qısa-qısa-uzun) yerində işlənməsi. Bu hal əsasən əruz misrasının sonunda baş verir. Məsələn: “*Vətəni sevməyən insan olmaz*” misrasında “*ol-maz*” hecaları üç heca yerində işlənir. Bu zaman həmin hecalar ləng və sanki, “*o-lu-maz*” kimi tələffüz olunur.

Əruzun X. İ. Əhməd təfilələriylə öyrənilməsinin çətinliklərindən biri də ondan ibarətdir ki, bəzi əruz qəliblərində təfilələr Azərbaycan əruzunun bölgülərinə praktiki olaraq uyğun gəlmir (belə hallarda sadələşdirilmiş qəliblərin bölgülərini iki variantda vermişik). Düzdür, əruz vəznində bölgünün əhəmiyyəti yoxdur və əsas şərt uzun və qısa hecaların ardıcılıq formulunun gözlənilməsidir. Lakin, bununla belə, əruz qəliblərinin asan mənimsənilməsi baxımından onların necə bölgülənməsinin də əhəmiyyəti var.

Əruz qəliblərini necə sadələşdirmək olar?

Öncə qeyd etmişdik ki, Əkrəm Cəfər əruz qəliblərinin cəmi 6 ünsür (*dil, qələm, pərdə, nü, nüvə və can*) vasitəsi ilə ifadəsini vermişdir (1). Lakin, hesab edirik ki, 6 ünsür də çoxdur, çünki, bu 6 ünsür özü də cəmi iki ünsürdən – **uzun** və **qısa** hecalardan düzəlmişdir. Elmdə bu növ hecaların şərti işarələri də qəbul olunmuşdur. Uzun hecalar - “-”, qısa hecalar isə - “~” işarəsi ilə göstərilir. Əruzda “**ikiqat uzun heca**” anlayışından da istifadə olunur. X. İ. Əhməd təfilələrindəki belə hecalar saiti böyük həflə yazılan qapalı hecalarla (məs., “**IAn**”) ifadə olunur. Belə hecaların şərti işarəsi isə “~” kimidir. Əkrəmi qəliblərində bu növ heca “can” ünsürü ilə ifadə edilmişdir. Lakin, Azərbaycan əruzunu üçün ikiqat uzun heca anlayışının qəbul olunmasına ehtiyac yoxdur. Çünki,

Azərbaycan əruzunda ikiqat uzun heca uzun heca ilə demək olar ki, eyni əhəmiyyətə malikdir. Yəni, ikiqat uzun hecanı elə uzun heca kimi qəbul etmək olar. Deməli ən sadə əruz qəliblərini düzəltmək üçün mümkün qədər dilə yatımlı olan cəmi 2 qəlib ünsürü qəbul etmək kifayətdir. Bu ünsürlər “*da*” (qısa heca) və “*dah*” (uzun heca) ola bilər. Səslərin sayına görə də bu ünsürlər ən sadəsidir. Belə ki, bu ünsürlərdə minimum sayda səsdən (“*d*”, “*a*” və “*h*”) istifadə olunmuşdur. Buradakı “*da*” ünsüründə “*a*” saiti uzadılmamalıdır, çünki, qısa hecanı ifadə edir.

Onu da qeyd edək ki, orta əsr şərq musiqişünaslığında əruz qəliblərinə uyğun musiqi ritmlərinin nisbətən sadə “*tən*”, “*tə*”, “*tə-nən*” kimi ünsürlərlə ifadəsi mövcud olmuşdur. (*bax, Bədəlbəyli Ə, Musiqi lüğəti, Bakı-1969, səh.-61*). Şeirdə isə nədənsə ən sadə əruz qəlibi ünsürlərindən istifadəyə rast gəlmirik. Ümumtürk əruzunun ilk tədqiqatçılarından olan Ə. Nəvai (1441-1501) və Z. M. Babur (1483-1530) da qəlib ünsürlərini sadələşdirməmiş, yalnız rüknləri (təfilə əmələ gətirən ilkin ritmik ünsürlər) fars və türk sözləri ilə ifadə etmişlər (2).

Aşağıda Azərbaycan əruzunda işlədilən 76 əsas qəlibin X. İ. Əhməd təfilələriylə və qəbul etdiyimiz iki ünsür (“*da*” və “*dah*”) vasitəsiylə sadələşdirilmiş ifadəsi verilmişdir. Sadələşdirilmiş qəliblərdəki “-” (*tire*) işarəsinin heç bir ritmik mənası yoxdur və yalnız qəliblərin asan oxunmasına xidmət edir. Sadələşdirilmiş qəliblərdə uzun hecalar (“*dah*”) seçilmək üçün qara hərflərlə verilmişdir.

Burada Ə. Cəfərin kitabında (1) verilmiş nümunə və misallardan və başqa mənbələrdən istifadə etmişik. Həmin kitabda müəllif Azərbaycan əruzunu bəhrlərinin 266 variantda 92 növünün siyahısını vermiş (*bax, qeyd olunan kitabda səh. 362–370*) və bu 266 qəlibin hər biri üçün Azərbaycan şeirində real misalların olduğunu qeyd etmişdir. Aşağıda verdiyimiz 76 qəlibdən 74-ünü həmin 92 növ qəlibindən əsas qəlib kimi seçmişik, qalan ikisini

(həzəc-17 və həzəc-18) isə M. Ə. Sabirin şeirlərindən müəyyən etmişik. M. Ə. Sabir bu qəlibləri hər dəfə eyni şeirdə növbə ilə işlətmişdir. M. Ə. Sabirin bu qəliblərdən istifadə etdiyi cəmi üç şeirinə rast gəlmişik (*bax, M.Ə.Sabir, Hophopnamə. Bakı, "Yazıçı"-1992, səh.-240, 274, 279*).

Ə. Cəfərin müəyyən etdiyi 266 variantda 92 növdən 74 qəlibi ona görə əsas qəlib kimi seçmişik ki, qalan bütün növ və variant qəliblərinin demək olar ki, hər biri, bu 74 qəlibdən yalnız birinci və ya sonuncu hecaya görə fərqlənən "törəmə" qəliblərdir. Daha dəqiq desək, "törəmə" qəliblər əsas qəliblərdən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilirlər:

- ***Fə'ilAtün*** (*Dada-dahdah*) *təfiləsi ilə başlayan qəliblərdə birinci hecanın qısa əvəzinə uzun olması.* Azərbaycan əruzunda bu halın eyni şeirdə baş verməsi bir qayda olaraq xəta sayılır. Məsələn, birinci hecası qısa olan rəməl-6 qəlibində yazılmış aşağıdakı beytdən bunu görmək olar:

Pəmbeyi dağı cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim.

M. Füzuli

- *Qəlibin sonuncu hecasının uzun əvəzinə qısa olması.* Sonuncu hecanın uzun və ya qısa olmasının əruzda o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Belə ki, əruzda misranın sonuncu hecası bir qayda olaraq uzun heca olur, hətta sonuncu heca uzanmayan açıq heca olduqda belə o, uzun heca yerində işlənə bilər. Məsələn: sonuncu hecası uzun olan Həzəc-8 qəlibində yazılmış aşağıdakı nümunədən bunu görmək olar:

Zülfün götür üzdən dedim, ol məh şəkə düşdü

Ə. Vahid

- *Qəlibin (və ya yarımqəlibin) sonuncu hecasının uzun əvəzinə ikiqat uzun heca olması.* Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan əruzunda “ikiqat uzun heca” elə “uzun heca” ilə eyni əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də bu fərqi də Azərbaycan əruzunda əhəmiyyəti yoxdur.

- *Qəlibin sonunda iki qısa, bir uzun heca (da-da-dah) əvəzinə iki uzun (dah-dah) hecanın işlənməsi;* Bu halın da eyni şəirdə baş verməsi bir qayda olaraq xəta sayılmır. Məsələn:

Hər vilayətdə var beş on **kəsəbə**,
Əlli min seyyidi-axund, **tələbə**.
Əlli min dərviş, əlli min **sail**,
Əlli min hoqqabazi-nağ**abil**.

S. Ə. Şirvani

Göründüyü kimi, “törəmə” qəlibləri əsas qəliblərdən fərqləndirən elementlərin Azərbaycan əruzunda o qədər də əhəmiyyəti yoxdur və həmin fərqlərin eyni şəirdə mövcud olması bir qayda olaraq xəta sayılmır. Ona görə də, Azərbaycan əruzunda aşağıda sadələşdirilmiş variantda verdiyimiz 76 qəlibdən başqa qalan qəliblər əslində müstəqil qəlib kimi yox, əsas qəliblərlə qarışıq (eyni şəirdə) işlədilir.

Onu da qeyd edək ki, Əkrəm Cəfərin qeyd olunan kitabı (1) 1977-ci ildə çap olumuşdur. Lakin, həmin ildən bu günə qədər də Azərbaycan əruzunda yeni qəliblər yaranmamış deyil. Buna misalı bir qədər sonra görəcəyik.

Ümumiyyətlə, yeni yaranmış qəliblərin müəyyən olunması gələcək tədqiqatların mövzusu ola bilər.

Aşağıda təqdim etdiyimiz 76 əsas qəlibin bir neçəsinə real misal tapmadığımızdan həmin qəliblər üçün şərti misallar yazmışıq.

Əruz vəzninin Azərbaycan şeirində işlənən bəhrlərinin sadələşdirilmiş qəlibləri

Həzəc bəhri

1. MəfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün
Dadah-dahdah dadah-dahdah dadah-dahdah dadah-dahdah

Misal: Apardı könülümü bir xoş qəmərüz canfəza dilbər
İ. Həsənoğlu

2. MəfA'İlün məfA'İlün fə'Ulün
Dadah-dahdah dadah-dahdah da-dahdah

Misal: Cənabından səva yoxdur gümanı
X. B. Natəvan

3. MəfA'İlün məfA'İlün
Dadah-dahdah dadah-dahdah

Misal: Şəbi-hicran yanar canım
M. füzuli

4. MəfA'İlün fə'Ulün məfA'İlün fə'Ulün
Dadah-dahdah da-dahdah dadah-dahdah da-dahdah

Misal: Dəva dərdimə qılma ki, dərdin xoş davadır
Q. Ə. Bürhanəddin

5. MəfA'İlün fə'Ulün
Dadah-dahdah da-dahdah

Misal: Könül hicrində qandır
C. Rəmzi

6. MəfA'ilün məfA'ilün məfA'ilün məfA'ilün
Dadah-dadah dadah-dadah dadah-dadah dadah-dadah

Misal: Payız çağında hər səhər soyuq-soyuq külək əsər

A. Səhhət

7. MəfA'ilün məfA'ilün
Dadah-dadah dadah-dadah

Misal: Baharın özgə hüsnü var

Ə. Cəmil

8. Məf'Ulü məfA'İlü məfA'İlü fə'Ulün
Dah-dahda dadah-dahda dadah-dahda da-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-4-5 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadahdah

Misal: Aydanmı, Günəşdənmi yarandın, de, nədən sən?

S. Vurğun

9. Məf'Ulü məfA'İlün məf'Ulü məfA'İlün
Dah-dahda dadah-dahdah dah-dahda dadah-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-2-1-4-2 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dadah dahdah dah dahda-dadah dahdah

Misal: Heç şəm ilə ram olmaz pərvanələriz bizlər

Qövsü Təbrizi

10. Məf'Ulü məfA'İlün
Dah-dahda dadah-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-2 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dadah dahdah

Misal: Alqış sənə, ey zəhmət

A. Şaiq

11. Məf'Ulü məfA'ilün fə'Ulün
Dah-dahda dadah-dadah da-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-5 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dadah dadah-dadahdah

Misal: Məcnun deyə tən edir xəlayiq

M. Füzuli

12. Məf'Ulün fA'ilün fə'Ulün
Dah-dah-dah dah-dadah da-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 4-5 bölgüsü ilə:

Dahdah-dahdah dadah-dadahdah

Misal (şərti): Qurbandır hər şeyim vətəncün

13. Məf'Ulü məfA'İlü fə'Ulün
Dah-dahda dadah-dahda da-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-5 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dadah dahda-dadahdah

Misal: Neft olmasa işlərmə zavodlar

M. Müşviq

14. Məf'Ulü məfA'İlün məf'Ulü fə'əl
Dah-dahda dadah-dahdah dah-dahda da-dah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-2-1-4 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dadah dahdah dah dahda-dadah

Misal: Sövda ilə əqlimdir bir tac ilə sər

Q. Bürhanəddin

15. Məf'Ulü fə'Ulün
Dah-dahda da-dahdah

Misal: Dəng oldu qulağım

M. Ə. Sabir

16. FA'ilün məfA'İlün fA'ilün məfA'İlün
Dah-dadah dadah-dahdah dah-dadah dadah-dahdah

Və ya:

Dahda-dahda dah-dah-dah dahda-dahda dah-dah-dah

Misal: Söylədi gəlim qoy bir şurə mən də bülbül tək

Ə. Raci

17. Məf'Ulü məfA'İlü məfA'İlü fə'əl
Dah-dahda dadah-dahda dadah-dahda da-dah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-4-4 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah

Misal: Zahid yüyürür məscidə əcr almaq üçün

M. Ə. Sabir

18. Məf'Ulü məfA'ilün məfA'İlü fə'əl
Dah-dahda dadah-dadah dadah-dahda da-dah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-4-4 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dadah dadah-dadah dahda-dadah

Misal: Jurnal, qəzetə çıxır ki, millət oxusun

M. Ə. Sabir

Rəməl bəhri

1. FA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilAtün
Dahda-dahdah dahda-dahdah dahda-dahdah dahda-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-4-5 bölgüsü ilə:

dah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah-dah

Misal: Şövqi-vüslət əldən aldı taqətü səbrü qərarın

M. H. Səhhaf

2. FA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilün
Dahda-dahdah dahda-dahdah dahda-dahdah dah-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-4-4 bölgüsü ilə:

Dah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah

Misal: Sevgidir, yalnız məhəbbətdir həyatın gövhəri

Ə. Vahid

3. FA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilün
Dahda-dahdah dahda-dahdah dah-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-4 bölgüsü ilə:

Dah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah

Misal: Ey üzü gül, ləbləri mərcanımız

İ. Nəsimi

4. FA'ilAtün fA'ilAtün

Dahda-dahdah dahda-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-5 bölgüsü ilə:

Dah-dadah dahdah-dadahdah

Misal: Gündə bir baş, gündə bir qan

Ü. Hacıbəyli

5. Fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün

Dada-dahdah dada-dahdah dada-dahdah dada-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-4-5 bölgüsü ilə:

Dadadah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadahdah

Misal: Sinə gərdim yağıya əzm ilə son hərbə girişdin

S. Rüstəm

6. Fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilün

Dada-dahdah dada-dahdah dada-dahdah da-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-4-4 bölgüsü ilə:

Dadadah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah

Misal: Daş ürəklərdə yanıb daşları sındırdı muğam

B. Vahabzadə

7. Fə'ilAtün   fə'ilAtün   fə'ilAtün
Dada-dahdah   dada-dahdah   dada-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-5 bölgüsü ilə:

Dadadah   dahda-dadah   dahda-dadahdah

Misal: Bir ölümlə ayı mən göydə qapardım
F. Qoca

8. Fə'ilAtün   fə'ilAtün   fə'ilün
Dada-dahdah   dada-dahdah   da-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-4 bölgüsü ilə:

Dadadah   dahda-dadah   dahda-dadah

Misal: Çevirib laylaya “can” kəlməsini
M. Dilbazi

9. Fə'ilAtün   fə'ilAtün
Dada-dahdah   dada-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-5 bölgüsü ilə:

Dadadah   dahda-dadahdah

Misal: Səni alqışlayır ümmət
Ə. Nəzmi

10. Fə'ilAtün   fə'ilün
Dada-dahdah   da-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-4 bölgüsü ilə:

Dadadah dahda-dadah

Misal: Sənə coşmaq yaraşır
S. Rüstəm

11. Fə'ilAtü fA'ilAtün fə'ilAtü fA'ilAtün
Dada-dahda dahda-dahdah dada-dahda dahda-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-4-4 bölgüsü ilə:

Dadadah dadah-dadahdah dadadah dadah-dadahdah

Misal: Nə üzüqaralıq etdim, mənə bu cəfa neçindir?
S. Ə. Şirvani

12. Fə'ilAtü fA'ilAtün
Dada-dahda dahda-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-5 bölgüsü ilə:

Dadadah dadah-dadahdah

Misal: Vuracaq düz ortasından
B. Pünhan

13. Fə'ilAtü fA'ilün
Dada-dahda dah-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-5 bölgüsü ilə:

Dadadah dadah-dadah

Misal: Bu nə novbahardır
M. Ə. Ləli

Mütədarik bəhri

1. FA'ilün fə'il fA'ilün fə'il
Dah-dadah dadah dah-dadah dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 5–5 bölgüsü ilə:

Dahda-dahdadah dahda-dahdadah

Misal: Səndən əl çəkib kəsməm ülfəti
M. Ə. Ləli

2. FA'ilün fA'ilün fA'ilün fə'
Dah-dadah dah-dadah dah-dadah dah

Misal: Elm ilə əqli təkmil edək biz
Rza Zəki

3. FA'ilün fA'ilün fA'ilün fə'il
Dah-dadah dah-dadah dah-dadah dadah

Misal: Gövhərim, kövsərim, sağərim gözəl
C. Rəmzi

4. FA'ilün fə'il
Dah-dadah dadah

Və ya:

Dahda-dahdadah

Misal: Olmur olmasın
Ə. Nəzmi

5. **FA'ilün fA'ilün fə'UI fə'UI**
Dah-dadah dah-dadah dadah dadah

Misal: Tapmadım, tapmadım macal, macal

H. M. Şükuhi

6. **FA'ilün fə'il fA'ilün fə'il fA'ilün fə'il**
Dah-dadah dadah dah-dadah dadah dah-dadah dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 5–5–5 bölgüsü ilə:

Dahda-dahdadah dahda-dahdadah dahda-dahdadah

Misal: Gül camalına düşsə toz əgər, qan olar könül

M. Ə. Ləli

7. **FA'ilün fə'il fA'ilün fə'il fA'ilün fə'il fA'ilün fə'il**
Dah-dadah dadah dah-dadah dadah dah-dadah dadah dah-dadah dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 5-5-5-5 bölgüsü ilə:

Dahda-dahdadah dahda-dahdadah dahda-dahdadah dahda-dahdadah

Misal: Nəqdi-canımı xaki-payinə bəzl edim həmə, ey gülüm, gülüm

Ö. Kəşfi

8. **Fə'ilün fə'ilün fə'ilün fə'**
Dadadah dadadah dadadah-dah

Misal: Sanasan canımın canısan sən

Q. Bürhanəddin

9. **Fə'lün fə'lün fə'lün fə'lün**
Dahdah dahdah dahdah dahdah

Misal: Rədd olsun bəy, rədd olsun xan
Ü. Hacıbəyli

Rəcəz bəhri

1. **Müstəf'ilün müstəf'ilün müstəf'ilün müstəf'ilün**
Dahdah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah

Misal: Axır zamanın fitnəsi şol gözləri şəhla imiş
İ. Nəsimi

2. **Müstəf'ilün müstəf'ilün**
Dahdah-dadah dahdah-dadah

Misal: Aşiq olan kamil gərək
Ş. H. Rəncur xanım

3. **Müftə'ilün məfA'ilün müftə'ilün məfA'ilün**
Dahda-dadah dadah-dadah dahda-dadah dadah-dadah

Misal: Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam
İ. Nəsimi

4. **Müftə'ilün məfA'ilün**
Dahda-dadah dadah-dadah

Misal: Başdan iki, bədəncə bir
S. Fazil

5. **MəfA'ilün müftə'ilün**
Dadah-dadah dahda-dadah

Misal: Koroğlunun bir atı var
Ü. Hacıbəyli

6. Müftə'ilün müftə'ilün müftə'ilAtün
Dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadahdah

Misal: Köhnə fikir, tazə libas geysə cəhalət!

F. Sadıq

7. MüfA'ilAtün müfA'ilAtün
Dadah-dadahdah dadah-dadahdah

Və ya:

Dadahda-dahdah dadahda-dahdah

Misal: Üzün görəydim, çıxaydı canım

M. H. Səhhaf

8. Müftə'ilün müftə'ilün müftə'ilün müftə'ilün
Dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah

Misal: Ey dediyin cümlə yalan qovlu qərarın yox imiş

İ. Nəsimi

Müzare bəhri

1. Məf'Ulü fA'ilAtü məfA'İlü fA'ilün
Dah-dahda dahda-dahda dadah-dahda dah-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-4-5 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dahda dahda-dadah dahda-dahdadah

Misal: Bilməm bu nazənin kimin istəkli yarıdır

Ə. Vahid

2 Məf'Ulü fA'ilAtün məf'Ulü fA'ilAtün
Dah-dahda dahda-dahdah dah-dahda dahda-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1-4-2-1-4-2 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dahda dahdah dah dahda-dahda dahdah

Misal: Nemət ki, getdi əldən, qan ağlamaq rəvadır

M. Ə. Sabir

3. Məf'Ulü fA'ilAtün
Dah-dahda dahda-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1–4–2 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dahda dahdah

Misal: Açmış bənövşə, sünbül

H. Cavid

4. Məf'Ulü fA'ilün məf'Ulü fA'ilün
Dah-dahda dah-dadah dah-dahda dah-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1–5–1–5 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dahdadah dah dahda-dahdadah

Misal: Yaran, gəlin bu gün, fürsət məqamıdır

N. Vəfa

5. Məf'Ulü fA'ilün
Dah-dahda dah-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 1 – 5 bölgüsü ilə:

Dah dahda-dahdadah

Misal: Bir carə tapmışam
Ə. Raci

Münsərih bəhri

1. Müftə'ilün fA'ilün müftə'ilün fA'ilün
Dahda-dadah dah-dadah dahda-dadah dah-dadah

Misal: Oğlumuz ay Xansənəm, bir yekə pəlvan imiş
M. Ə. Sabir

2. MəfA'ilün fA'ilün məfA'ilün fA'ilün
Dadah-dadah dah-dadah dadah-dadah dah-dadah

Misal: Uşaq mənimdir əgər, oxutmuram əl çəkin
M. Ə. Sabir

3. Müftə'ilün fA'ilün məfA'ilün fA'ilün
Dahda-dadah dah-dadah dadah-dadah dah-dadah

Misal (şerti): Bilməz idim bir belə ağır olar ayrılıq

4. MəfA'ilün fA'ilün müftə'ilün fA'ilün
Dadah-dadah dah-dadah dahda-dadah dah-dadah

Misal (şerti): Unutmaram heç zaman söylədiyin sözləri

5. Müftə'ilün fA'ilün
Dahda-dadah dah-dadah

Misal: Çəkdi niqabın günəş
Seyid Zərgar

6. MəfA'ilün fA'ilün
Dadah-dadah dah-dadah

Misal (şerti): Qayıtmaram bir daha

7. Müftə'ilün fA'ilAtü müftə'ilün fə'
Dahda-dadah dahda-dahda dahda-dadah dah

Misal: Daği-fırağına ehtimal nə mümkündür

M. Füzuli

8. Müstəf'ilün fə'Ulün
Dahdah-dadah dadahdah

Misal: Çox yatma, dur, a tənbel

A. Səhhət

Müctəs bəhri

1. MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilAtün
Dadah-dadah dada-dahdah dadah-dadah dada-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3–4–4–5 bölgüsü ilə:

Dadahda dahda-dadah dahda-dahda dahda-dadahdah

Misal: Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdeyi zülmət

H. Cavid

2. MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilün
Dadah-dadah dada-dahdah dadah-dadah da-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3–4–4–4 bölgüsü ilə:

Dadahda dahda-dadah dahda-dahda dahda-dadah

Misal: Öyünmə, çox gözəlim, çox da gözlərin qaradır
Ə. Vahid

3. MəfA'ilün fə'ilAtün
Dadah-dadah dada-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3–5 bölgüsü ilə:

Dadahda dahda-dadahdah

Misal: Yolunda sərsəriyəm mən
C. Rəmzi

4. MəfA'ilün fə'ilün
Dadah-dadah da-dadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3–4 bölgüsü ilə:

Dadahda dahda-dadah

Misal: Ucundadır dilimin
Dəli şair

Mütəqarib bəhri

1. Fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün
Da-dahdah da-dahdah da-dahdah da-dahdah

Misal: Bu il bizdən ayrıldı istəkli Sabir
Ə. Nəzmi

2. Fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün fə'Ul
Da-dahdah da-dahdah da-dahdah da-dah

Misal: Qəzəl bildirir şairin qüdrətini

M. Füzuli

3. Fə'lün fə'Ulün fə'lün fə'Ulün
Dahdah da-dahdah dahdah da-dahdah

Və ya:

Dahdahda-dahdah dahdahda-dahdah

Misal: Ahu baxışlı bir nazlı dilbər

Rza Zaki

4. Fə'lün fə'Ulün
Dahdah da-dahdah

Və ya:

Dahdahda dahdah

Misal: Hər şey sənindir

H. Cavid

Xəfif bəhri

1. Fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilün
Dada-dahdah dadah-dadah dadadah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3–4–4 bölgüsü ilə:

Dadadah dahda-dahda dahda-dadah

Misal: Qoca Qafqaz, adında bir əzəmət

İ. Cəfərpur

2. **fA'ilAtün**   məfA'ilün   fə'ilAtün
Dahda-dahdah   dadah-dadah   dada-dahdah

Azərbaycan əruzuna daha uyğun olan 3-4-5 bölgüsü ilə:

Dah-dadah   dahda-dahda   dahda-dadahdah

Misal: Düşməni-duni nabəkarə bəlayəm
M. Füzuli

Səri bəhri

1. **Müftə'ilün**   müftə'ilün   fA'ilün
Dahda-dadah   dahda-dadah   dahdah

Misal: Məclisi-əyanda vurur tək səbir
M. Ə. Sabir

2. **Müftə'ilün**   müftə'ilün
Dahda-dadah   dahda-dadah

Misal: Sönməz işıqlarda vətən
S. Rüstəm

Kamil bəhri

1. **MütəfA'ilün**   mütəfA'ilün   mütəfA'ilün   mütəfA'ilün
Dadadah-dadah   dadadah-dadah   dadadah-dadah   dadadah-dadah

Misal: Yetər, ey fələk, bu cəfa, yetir məni-zarə sərv-i-rəvanimi
M. Füzuli

2. MütəfA'ilün mütəfA'ilün
Dadadah-dadah dadadah-dadah

Misal: Məni axiri bu qəm öldürür
M. Ləli

Müqtəzəb bəhri

fA'ilAtü məf'Ulün fA'ilAtü məf'Ulün
Dahda-dahda dah-dah-dah dahda-dahda dah-dah-dah

Və ya:

Dah-dadah dadah-dahdah dah-dadah dadah-dahdah

Misal: Zülfün olsa aşüftə bağrımı kəbab eylər
M. Ləli

Yeni əruz qəliblərinin yaradılması imkanları

Nəzərə alsaq ki, şeirlər əsasən 5÷16 hecalı olur və Azərbaycan əruzunda hecaların iki növü (uzun və qısa haecalar) var, onda nəzəri cəhətdən əruz qəliblərinin mümkün variantlarının sayını aşağıdakı riyazi düsturla hesablaya bilərik:

$$\sum_{i=5}^{16} 2^i = 131040$$

Göründüyü kimi, 5-hecalıdan 16-hecalıyadək olan misralardan nəzəri cəhətdən 131040 (yüz otuz bir min qırx) variantda ritmik qəlib düzəltmək mümkündür. Bu o deməkdir ki, yeni əruz qəliblərinin yaradılması imkanları qeyri-məhduddur və ona görə də daim yeni qəliblər yaradılmış və yaradılmaqdadır. Lakin, aydındır ki, nəzəri cəhətdən yaradılması mümkün olan qəliblərin hamısı oxunaqlı olmayacaq. Yalnız oxunaqlı, ahəngdar qəliblər əruz qəlibi kimi qəbul oluna bilər.

Bəs Azərbaycan əruzunda yeni qəlibləri hansı əsaslarla yaratmaq olar? Burada folklorumuzdakı (ritmik aşığı havaları, xalq mahnıları, oyun havaları, diringilər və s.) ritmik vahidlər əsas götürülə bilər. Bu məsələdə ritmik aşığı havaları xüsusən geniş imkanlar açır. Belə ki, ritmik aşığı havalalarının demək olar ki, əksəriyyətinin ritmik quruluşu Azərbaycan əruzunu üçün hazır qəlibdir. Bəzi əruz qəliblərinin ritmik quruluşunun xalq musiqimizin bir çox nümunələrinin ritmik quruluşu ilə eyniliyini öncə qeyd etmişik. İndi isə, aşığı havaları və digər ritmik xalq musiqisi nümunələrinin ritmik quruluşu üzərində yeni əruz qəliblərinin yaradılması imkanlarına baxacağıq. Onu qeyd edək ki, yeni qəliblər yaratmaq üçün xalq musiqisi nümunələrinin instrumental (çalğı) variantını əsas götürmək daha məqsədəuyğundur. Çünki, oxunuşda musiqinin ritmik quruluşu şeirin ritmik quruluşunun təsirinə məruz qalaraq müəyyən qədər dəyişilə bilər. Bu da çoxvariantlılıq yaradır. Düzdür, çalğıda da çoxvariantlılıq ola bilər, lakin adədən ən çox işlənən variant əsas götürülür və nota salınır. Biz də yeni qəliblərin müəyyən olunmasında məhz bu variantları əsas götürürük.

İndi isə xalq musiqimizin bəzi nümunələrinin ritmik vahidləri üzərində yaradılması mümkün olan bir neçə yeni əruz qəlibinə baxaq.

1. “Cəlili” aşığı havasında oxunan şeirlərin ritmik quruluşunun təsirindən bu havanın nəinki oxunuş

ritmlərində, hətta çalğı ritmlərində də çoxvarianlılıq yaranır. Bu havanın ritmik quruluşunun not yazısına əsasən (bax, Eldarova Ə., Azərbaycan aşiq sənəti, Bakı-1996, səh-145) aşağıdakı yeni əruz qəlibini (şərti olaraq “**Cəlili**” qəlibi) müəyyən edə bilərik:

Dadah-dadah dadah-dadah dadahdah
Şərti misal: Canım çəkər cəfa sənin yolunda

X. İ Əhməd təfilələri ilə:

MəfA'ülün məfA'ülün fə'Ulün

“**Şəşəngi**” (“**Sarıköynək**”) və “**Qarabağ qaytarması**” aşiq havalarının ritmik quruluşları (bax, yenə həmin kitabda səh.-145-ə) “**Cəlili**” ritmlərindən cəmi 1-2 hecaya görə fərqlənir. Belə ki, “Şəşəngi”-nin ritmik quruluşu – *Dahda-dadah dadah-dadah dahdah/Müftə'ülün məfA'ülün fA'ülün*, “Qarabağ qaytarması”-nin ritmik quruluşu isə – *Dahda-dadah dadah-dadah dadahdah/Müftə'ülün məfA'ülün fə'Ulün* kimidir.

Göründüyü kimi bu ritmik formulların Həzəc, Rəcəz, Səri və b. bəhrlərin qəlibləri ilə xeyli oxşarlığı var.

2 “Ruhani” aşiq havası, “**Qarabağ şikəstəsi**” və başqa bir çox xalq musiqisi nümunələrində ortaq ritmə malik parçalar var (bu ritm ortaqlığı muğamda oxunan şikəstələrin aşiq musiqisinə əsaslandığını və ümumiyyətlə muğamla aşiq musiqisinin ortaq köklərə malik olduğunu bir daha təsdiq edir!). Ortaq ritmə malik həmin parçalar üzərində aşağıdakı əruz qəlibini (şərti olaraq “**Ruhani**” qəlibi) müəyyən edə bilərik:

Dah-dada dah-dada dahdada-dah

Və ya:

Dahda-dadah dadadah dadadah

Şerti misal: Sanma ki, mən bunu bilməmişəm

X. İ Öhməd təfilələri ilə:

Müftə'ilün fə'ilün fə'ilün

3. “Müxəmməs”, “Baş saritel” və xeyli sayda digər aşiq havalarının ortağ ritmik vahidləri üzərində aşağıdakı qəlibi (şerti olaraq **“Müxəmməs”** qəlibi) müəyyən etmək olar:

Dada-dadah dahda-dadah

Şerti misal: Gələcəyəm, gözlə məni

Burada çox önəmli bir məsələyə diqqət yetirmək yerinə düşər. Qəlibdə ilk üç heca dalbadal qısa hecalardır. Azərbaycan əruzunda istifadə olunmuş 266 qəlibin heç birində dalbadal gələn üç qısa hecaya rast gəlinmir (ərəb əruzunda belə təfilə mövcud olsa da istifadə olunmur (1)). Bu da Azərbaycan türkcəsində üç ardıcıl qısa hecaya malik bir çox sözlərin (gələcəyəm, gedəcəyəm, alacağam və s.) əruzda işlədilməsini mümkünsüz etmişdir və şairlər məcburən bu sözlərin yerinə gələcəm/gedəcəm, gələrəm/gedərəm kimi ifadələr işlətmişlər. Müəyyən etdiyimiz **“Müxəmməs”** qəlibi üzərində isə, bu kimi sözlərin istifadəsinə imkan yaranır.

4. “Kərəm gözəlləməsi” aşiq havasının və **“Bilmirdim–bileydin”** xalq mahnısının ortağ olan ritmik quruluşları üzərində aşağıdakı əruz qəlibi alınır:

Dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah dah-dadah

Bu qəlibə real misal elə **“Bilmirdim–bileydin”** xalq mahnısının sözləridir:

Gözləmişəm, gəlməmişəm, mən də nişanlanmışam

X. İ. Əhməd təfilələri ilə:

Müftə'ilün müftə'ilün müftə'ilün fA'ilün

Bu qəlib səri-1 qəlibinin “uzadılmış” variantıdır, həmçinin, rəcəz-8 qəlibindən cəmi bir hecanın azlığı ilə fərqlənir. Bu qəlib Ə. Cəfərin müəyyən etdiyi 266 qəlibin (o cümlədən yuxarıdakı 74 qəlibin) içərisində yoxdur, deməli o dövrə qədər istifadəsi aşkar olunmamışdır. Lakin, son illər həmin qəlibdə yazılmış şeirə artıq rast gəlmişik:

Cərxi-fələk, sal buların canına bir vəlvələ

Əvəz Qurbanlı

5. “Cəngi” havasının ritmləri üzərində aşağıdakı qəlibi müəyyən etmək olar:

Dada-**dahdah** dahdada-**dahdah**

Şərti misal: Qarı düşmən məhv olacaqdır

X. İ. Əhməd təfilələri ilə:

Fə'ilAtün müftə'ilAtün

6. “Yallı” nağara ritmi üzərində aşağıdakı qəlibi (şərti olaraq “Yallı” qəlibi) müəyyən edə bilərik:

Dahdada-dahdah dahdada-dahdah

Və ya:

Dahda-dadahdah dahda-dadahdah

Şerti misal: Sən də keçərsən bir gün o yoldan

X. İ. Əhməd təfilələri ilə:

Müftə'ilAtün müftə'ilAtün

Göründüyü kimi **“Dahdada-dahdah”** (Müftə'ilAtün) ritmik vahidi həm *“Cəngi”*, həm də *“Yallı”* qəlibində var. Bu da xalq musiqimizin ümumi ritmik sistemə malik olduğunu bir daha təsdiq edir.

Sonda bir daha qeyd edirik ki, müəyyən etdiyimiz yeni qəliblər sırf nəzəri xarakter daşıyır. Onların praktikada özlərini nə dərəcədə doğruldacaqlarını isə zaman göstərər.

Ədəbiyyat

1. *Cəfər Əkrəm, Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu.* Bakı-1977.
2. *Quliyev Tərən, Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi.* Bakı-1998.
3. *Quliyev Tərən, Azərbaycan şeirinin qədim dövrü.* Bakı-2001.
4. *Rəhimova Aytac, Azərbaycan musiqisində meyxana janrı.* Bakı-2002.
5. *Hacıbəyov Üzeyir, Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları.* Bakı-1985.
6. *İsmayilov M, Azərbaycan xalq musiqisinin janrları.* Bakı-1984.
7. *İsazadə Ə, Məmmədov N, Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları.* Bakı-1984.
8. *Namazəliyev Qafar, Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri.* Bakı-1985.
9. **Azərbaycan xalq mahnıları, 2 cildə.** Bakı-2005.
10. *Eldarova Əminə, Azərbaycan aşıq sənəti.* Bakı-1996.
11. *Məmmədov Tariyel, Azərbaycan xalq-professional musiqisi–Aşıq sənəti.* Bakı-2002.
12. *Məmmədov Tariyel, Azərbaycan klassik aşıq havaları.* Bakı-2009.
13. *Zöhrabov Ramiz, Muğam.* Bakı-1991.
14. *Zöhrabov Ramiz, Zərbi-muğamlar.* Bakı-2004.
15. *İmrani Rafiq, Muğam tarixi.* Bakı-1998.
16. *Bədəlbəyli Əfrasiyab, Musiqi lüğəti,* Bakı-1969.
17. *Фролов, Д. В., Классический арабский стих. История и теория аруда.* Москва-1991.

Mündricat

Əruz vəznini bizə yaddırmı?	3
-Əruz vəzninin yaranması.....	3
-Əruz vəznini və türk dili.....	5
-Əruz vəznini və Azərbaycan xalq musiqisi.....	9
-Əruz vəznini və meyxana.....	13
-Əruz vəznini və rep.....	16
-Əruz vəznini və Azərbaycan bəstəkarlığı.....	17
X. İ. Əhməd sisteminin öyrənilməsinin çətinliyi nədədir?	18
Əruz qəliblərini necə sadələşdirmək olar?	20
Əruz vəzninin Azərbaycan şeirində işlənən bəhrlərinin sadələşdirilmiş qəlibləri	24
-Həzəc bəhri.....	24
-Rəməl bəhri.....	28
-Mütədarik bəhri.....	32
-Rəcəz bəhri.....	34
-Müzare bəhri.....	35
-Münsərih bəhri.....	37
-Müctəs bəhri.....	38
-Mütəqarib bəhri.....	39
-Xəfif bəhri.....	40
-Səri bəhri.....	41
-Kamil bəhri.....	41
-Müqtəzəb bəhri.....	42
Yeni əruz qəliblərinin yaradılması imkanları	42
Ədəbiyyat	48

Ədilli Şirvani Kamil oğlu

ƏRUZ VƏZNİNİN SADƏLƏŞDİRİLMİŞ
QƏLİBLƏRİ

Redaktor:

Fil. el. d., prof. *Nəsir Əhmədli*

BAKİ – “ADİLOĞLU” – 2011